

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נ, תשנ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הגדת בורדו ליצחק צורף

באוסף מולדבן בניו-יורק נמצאת הגדה של פסח שכתב יצחק צורף בבורדו שבצרפת בשנת התקע"ג (1813). ההגדה מעוטרת באיורים ובציורים יפים להפליא; המילים הפותחות את הפסקאות (או לפחות האותיות הראשונות שבהן) כתובות בכתב מרובה צבעים (שולטים בו האדום, הצהוב והחום כשהם ממוסגרים בקו ששורטט בצבע הדיו שההגדה נכתבה בו).

בשנת 1987 הופיעה בתל-אביב מהדורה פקסימילית של ההגדה כפרסום משותף של בתי ההוצאה סתוית ונהר¹, ושבה ונדפסה ב-1991 בהוצאת סתוית בפריז. נספח לה פתח דבר קצר בצרפתית, שכתב אלפרד מולדבן (בעליו של כתב היד). הוא העמיד על זיקתה של הגדת צורף אל הגדת אמסטרדם (מהדורת 1712) בכל הנוגע לציורים ולאיורים, אך הוסיף שנתחדשו בה קווים המאפיינים את תקופת נפוליאון כפי שמלמדים רהיטים ששולבו בתמונות. אף הוסיף פרטים הנוגעים במעתיק ובמשפחתו, מהם מדויקים ומהם מסופקים ולא מדויקים. וכבר עמדה על כך קולט טויטו-בן-יתאח במאמרה המפורט על הגדת צורף.² היא אף ראתה לקבוע שהגדה זו תלויה בנוסח העברי שלה בהגדת ונציה משנת שס"ט (1609), ואולם זו קביעה שאינה מדויקת כל צורכה.³ עיקר מעיינה של טויטו-בן-יתאח התמקד בתרגום לצרפתית המובא בהגדה. היא הראתה שהוא תלוי בבירור ובמובהק בהגדה שתרגם לצרפתית מרדכי ונטורה, שיצאה בניצח בשנת 1774 ושבה והתפרסמה פעמים אחדות בפריז (למשל בשנת 1807) וגם בבורדו (1843).

דומה אני שמן הראוי להציג את ההגדה לפני הקורא העברי, ולעמוד על כמה קווים בנוסח ובעיקר בלשון המשתקפים בה.

הגדתו של יצחק צורף – שהיה שנים לא מעטות שליח הציבור בבית הכנסת של בורדו, עד מותו בשנת 1743 – משתרעת על פני שישים ושלושה דפים כתובים משני צדיהם. בדף 1 ע"א מופיע השער וביתר 125 העמודים באה ההגדה, ולאחריה הקידוש ליום טוב ובסופה "ברכת קדושין ואירוסין", "שבעה(!) ברכות לנישואין" ופרשת "ואברהם זקן" – הקריאה לחתן בשבת שלאחר יום הנישואין – בעברית, עם תרגומה לארמית ולצרפתית; שני העמודים האחרונים (דף 63 ע"א וע"ב) כוללים את המילים "תקון פסח תס" עם תרגומן לצרפתית בכתובה גדולה ביותר. מולדבן העלה את הסברה

שנישואי בנו של יעקב צורף (בן אחיו של המעתיק, שאף הוא נקרא יצחק) בשנת 1813 הם טעם הוספתן של ברכות האירוסין והנישואין להגדה, שאולי ניתנה כמתנה לחתן ביום חופתו.

הטקסט כולו (בדפים 1 ע"ב – 63) כתוב בתוך מרובעים משורטטים כדבעי. בטור הימני של כל עמוד בא הנוסח העברי הכולל את ההגדה או את ההנחיות לקורא (ויש שההנחיות באות בספרדית יהודית כתובה באותיות עבריות), ובטור השמאלי של כל עמוד בא התרגום לצרפתית של ההגדה או של דברי ההנחיה הכתובים עברית או, כאמור, ספרדית יהודית. רק שני העמודים האחרונים לא חולקו לשני טורים.

מאחר שחטיבה גדולה של ההגדה כוללת טקסטים מן המקרא (הפסוקים מן התורה הנדרשים בהגדה או פרקי ההלל), מעטים הם הקטעים שיש לבקש בהם ייחודים בנוסח או בלשון. ואף זאת, גם בקטעים שאינם מן המקרא תלויה הגדת צורף בהגדות קודמות לה בזמן, ולכאורה אין לחפש בה כל חידוש. בכל זאת, אפשר ואפשר להצביע על פרטי נוסח וקווי לשון בעלי עניין, שהיכלו בדרום-מערב צרפת בכלל ובעיר בורדו בפרט בראשית המאה התשע-עשרה.

על הנוסח

כמובן, אין לצפות שיימצאו בהגדת צורף נוסחאות שאינן ידועות ממקומות אחרים, ואולם ראוי להתחקות על כאלה שהיכלו בבורדו או שנעדרו בה בזיקה לנוסחאות חלופיות שהיו מהלכות בתפוצות הספרדיות שלאחר הגירוש. נזכיר רק כמה דוגמות:

נוסח עירוב תבשילין "בדין יהא שרי לן לאפויי ולבשולי..." נחתם במילים "לנא ולכל ישראל שבמדינה זו";⁴ וברור שהמילה **מדינה** משמשת כאן בהוראה העתיקה 'עיר', כפי שמעיד מן-ברור התרגום לצרפתית (ville de cette), ואין מדובר במדינת צרפת, במשמעות המורחבת המאוחרת של השם **מדינה**.

ציון יום השבת בקידוש לפסח, ב"יעלה ויבוא" בברכת המזון⁵ וכן בקידוש ליום טוב (הנספח, כאמור, בסוף ההגדה) נעשה בלשון "את יום המנוח הזה" ולא בלשון "את יום השבת הזה". וזה הנוסח הידוע לנו גם מסידורו של שלמה פרננדיש איש באיון, שנכתב במרחשוון תס"ז (1706).⁶

"זכר למקדש כהלל הזקן דאמר על מצות ומרורים יאכלוהו" הוא הנוסח כאן; כנגד זה בהגדת ונציה מצאנו "שאמר".

בברכת "בונה ירושלים" שבברכת המזון מופיעה החתימה הידועה "ברוך אתה ה' בונה ברחמיו ירושלים אמין"; זו נאמרת בין ביום-טוב שחל בחול בין

ביום־טוב שחל בשבת, ואין כל זכר לחתימת הברכה בשבת במילים "מנחם עמו ישראל בבניין ירושלים", הוא הנוסח הידוע בדרום־מערב צרפת מסידורו הנזכר של שלמה פרננדיש איש באיון,⁷ והמוכר גם מן ההגדה של פסח הכלולה בספר "מאה ברכות"⁸ (עותקים ממנו היו מהלכים בבורדו ובבאיון ועודם מצויים שם בידי צאצאי בני הקהילות בדורנו). מדובר בנוסח עתיק המשתלשל מימי האמוראים ושנתגבש בסדר רב עמרם גאון.⁹ ואולי כדאי להדגיש גם את מה שאינו כלול בהגדת צורף. בסוף ההגדה מופיע הסימן האחרון של הסדר – "נרצה", ושם כתוב לאמור: "אם עשה כסדר כל סימן יהי רצוי: יהי רצוי לפני האל וכן יהי רצון"; ולאחר המילים הללו בא המשפט בספרדית יהודית ובצרפתית: "אין לאכול ואין לשתות – לבד משתיית מים – עד למחרת אחרי הקידוש". לאחר מכן לא מצינו כל פיוט מן הפיוטים הידועים "כי לו נאה", "אחד מי יודע", "חד גדיא" ושאר הפיוטים המוכרים.

על הלשון

ניתן לעקוב אחרי הלשון המשתקפת בהגדה בכמה מסלולים: (א) צורתן של מילים עבריות המשולבות בברכות ובנוסח ההגדה; (ב) כתיבן וניקודן של מילים; (ג) מילים עבריות שנשתקעו בספרדית או בצרפתית שבפי בני בורדו; (ד) צורתן וניקודן של המילים הארמיות. בכל אלה יש בהגדת בורדו מה ללמד אותנו על העברית ועל הארמית שהילכו בקהילה ההיא בראשית המאה התשע־עשרה, ולמזער על המסורת הנמסרת בעטו של יצחק צורף.

מילים מן ההגדה

מְטַבְּלִין (בפיעל ולא **מְטַבְּלִין** בהפעיל), **מְסַבֵּין** (המילה באה בגוף ההגדה בכתב חסר בקטעים "מה נשתנה" ו"מעשה ברבי אליעזר" והסמ"ך מנוקדת בקיבוץ; בהלכות הזימון שלפני ברכת המזון היא כתובה בכתב מלא: המסובין), **רְבִי** (הרי"ש מנוקדת לעולם בחיריק), ושאינו יודע **לְשָׂאֵל/לְשָׂאֵל** (בפתח או בקמץ, כדרך מנקדים ספרדים ששתי התנועות נהגות בפהם a, אך לא **לְשָׂאֵל**), אנוס על פי **הַדְּבָר** (ולא **הַדִּיבּוּר**), **הַדְּחַק**, רבי **יוֹסִי** (בסמ"ך צרויה), **הַגְּלִילִי** (בגימ"ל קמוצה), **מְנִין** (במ"ם שוואית), **שְׁמָרוּ** המצרים את חיי אבותינו (צורה בבניין קל, ולא **שְׁמָרוּ** בבניין פֻּעַל).¹⁰ **וַיִּמָּרוּ** (הרי"ש הראשונה מנוקדת בחטף פתח בדומה לניקודן של מילים אחרות שבא בהן שווא בין "אותיות דומות" בסידורו הנזכר של שלמה פרננדיש: צָלָל, רְבִיבוֹת, **בְּרִיּוֹת**, **בְּרִיּוֹתֵינוּ** (בבי"ת חרוקה וברי"ש שוואית)¹¹ ועוד כהנה וכהנה.

כתיבן של מילים

העתקתו של יצחק צורף מדויקת בדרך כלל, ואולם במקומות מועטים יצאו מתחת ידיו שגיאות כתיב המלמדות במשהו ויותר במבשהו על מידת ידיעתו את העברית ועל דרכי הגייתו. והרי כמה מפרטי הדברים:

שגיאות העתקה המלמדות על ידיעה רופפת של העברית משתקפות בכמה מילים: במקום "וזורה לרוח" (בהלכות שרפת חמץ) הוא כותב "וזורח לרוח". ברור שנתחלפה לו ה"א בחי"ת במילה שאינה מוכרת לו. בצירוף "בנר של שעה קטנה" שגה בכפליים בכתבו: "בנר של שועה קתנה"; נראה שהמילה **שועה** אינה מוכרת לו ועל כן השתבש בכתיבתה, והגייתן הזוהה של הטי"ת והתי"ו גלגלה אותו אל הכתיב **קתנה**. ועוד שגיאה מעין אלו: במילה אחת נתחלפה לו תי"ו במ"ם סופית; הוא כתב "אם חל להיום בשבת" במקום "אם חל להיות".

מעניינות יותר הן שגיאות הכתיב המסגירות את הגייתו של יצחק צורף בכמה עיצורים. שלוש פעמים כתב את פירוטן של עשר המכות: פעם אחת בסדר ההגדה עצמה, פעם שנייה כשהוא מציין את שמה של כל מכה על גבי התמונה המאיירת אותה, ופעם שלישית באיור ובו ספר פתוח הפורט שוב את עשר המכות. בשתי ההופעות הראשונות מצאנו: "דס צפרדע כנים" וכו'. בהופעה השלישית כתב "דן צפרדע כנים" וכו'. וברור כי שגגת העתקה זו – **דן** במקום **דס** – מקורה בהגיית המ"ם הסופית כנו"ן בפי יהודים דוברי ספרדית (כמו בית החיים < bet ajain, ירושלים < Jerusaleń).¹²

אָגם מִים שבהלל (תהלים קיד, ח) נכתב בהגדת צורף "הָגם מים". לעומת זאת בברכת המזון: "הרחמן הוא יפרנסנו בכבוד ולא בבזוי, בהתר ולא בצער", כתב בִּאָתֶר באל"ף. וברור ששתי המשוגות – הָגם במקום אָגם, אָתֶר במקום הָתֶר – מקורן בעובדה שגם אל"ף גם ה"א נתאפסו בפייהם של יהודים דוברי ספרדית; הללו אינם מבחינים עוד ביניהן, ועל כן אין פלא שמי שאינו בקי בעברית בקיאות מלאה עשוי להשגיר את הגייתו בכתיבתו. זה מה שעלתה לו ליצחק צורף בהעתקת שתי המילים הנזכרות.

ניקוד

בדרך כלל מקפיד צורף על כללי הניקוד הטברני, אבל בלא מעט מקומות יש סטיות מן הניקוד הזה בשל הגייתו הספרדית. נזכיר כאן רק דוגמות ספורות; לעתים הוא מטיל דגש גם בבי"ת רפה, שכן ספרדים ופורטוגלים אינם מבחינים בין בי"ת קשה (דגושה בדגש קל) לבי"ת רפה. וכך אנו מוצאים אצלו: **וּשְׁבָחָה, תְּנוּבָה, טוּבָה, וּבַעַל הַסְּעוּדָה, סִבְרִי** ועוד ועוד. לעתים מצאנו אצלו חילופים של שווא, של צירי ושל סגול זה בזה בשל

הגיייתם הזהה כ־e, וכן מצויים חילופים של חטף פתח, של פתח ושל קמץ זה בזה בשל הגיייתם הזהה כ־a, כגון: **יִרְאָה, תַּפְאָר, הַשְּׁבוּעוֹת, אֱלֹמִים, הָלֵל, וּבְאַרְצְךָ, וַיִּהְיֶה, חֶתָּן** ועוד. ורגיל הניקוד בקמץ קטן במקום חולם (בשל הגיייתן הזהה של שתי התנועות כ־o) במילה **כָּל**, למשל, "בְּכָל מְקָל כָּל" – בשלושתן הוטל קמץ בכ"ף.¹³

בנוסף על החילופים הנזכרים ניתן לעמוד על כמה צורות לשון הניבטות מן הניקוד בהגדה והן רומזות ליסודות לשון מאוחרים דווקא. נציין שלושה מהם:

א. בחתימת ברכת הגפן משמש הניקוד בסגול בגימ"ל במילה **הַגֶּפֶן** כדרך קריאת הספרדים; כך מצאנו בקידוש לפני ההגדה, בברכת האירוסין ובברכות הנישואין שבסוף כתב היד (ברכת הגפן על הכוס השלישית אחרי ברכת המזון לא נוקדה כולה). לעומת זאת בברכה מעין שלוש אחרי ההגדה ניקד **הַגֶּפֶן** בגימ"ל קמוצה. דבר ברור הוא שזו השפעה אשכנזית שחדרה אל פיו של יצחק צורף הספרדי.

ב. שמו של חג השְׁבוּעוֹת נהגה בפי בני בורדו ובאיון זה מאות בשנים בשי"ן שוואית. הדבר משתקף גם בתעתיקים של המילה באותיות לטיניות בטקסטים שנכתבו ספרדית או צרפתית sebuot. וכך קורא גם יצחק צורף בהגדתו: **שְׁבוּעוֹת**, בשי"ן בסגול (=שווא).¹⁴

ג. בתהלים קטו, ז מופיעה המילה **יִהְיֶה**, כך, בה"א שוואית וגימ"ל דגושה; זה הניקוד הקבוע של הפועל הגי"ה בכל מקום במקרא: הה"א בשווא נח ולא בחטף.¹⁵ אבל יצחק צורף מנקד בה"א בחטף סגול ובגימ"ל רפה: **יִהְיֶה** (אם כי העדר הדגש בגימ"ל אין לו כל משמעות, שכן לא הייתה הבחנה בין הגימ"ל הקשה לרפה בפי היהודים בדרום-מערב צרפת).¹⁶ ניקוד זה מתאשר גם מסידורו הנזכר של שלמה פרננדיש¹⁷ וגם ממחזוריו של יצחק ארתור פירר שנכתבו בתעתיק לכתב הצרפתי;¹⁸ כולם מוסרים את ההגייה בה"א בחטף סגול בצורת העתיד של הפועל הגי"ה בבניין קל.

המילים העבריות שבספרדית יהודית ובצרפתית

מספר המילים העבריות המצויות בטקסטים הכתובים ספרדית יהודית או צרפתית בהגדה הוא מצומצם. עם זאת יש בכמה מהן כדי ללמד משהו על העברית או על הגיייתה. גם כאן נסתפק במספר הערות בלבד:

א. תעתיק הצד"י מופיע בכמה מילים כ־ts, למשל **יַחַץ** – yahats, **נרצה** – nirtsat. עם זאת אין הכרח ללמוד מכאן שזו ההגייה של הצד"י ששימשה למעשה בפי בני בורדו בשנת 1813. יצחק צורף השתמש, כאמור, בהגדתו של מרדכי ונטורה; הדיגרמה ts המביעה עיצור מחוכך היא המשמשת שם להעתקת העיצור צד"י בהתאם למסורתו של ונטורה.¹⁹ אבל זו לא הייתה

בהכרח גם הגייתו של צורף. אין לך עדות חותכת לדבר מאשר הגיית שם המשפחה **צורף**: זה מתועתק בשער ההגדה ב־s Soreph בלבד; תעתיק זה משקף את הגייתה כעיצור חוכך s, כהגייה שרווחה במשך כל המאה השמונה-עשרה בדרום-מערב צרפת, והיא מצויה שם גם באמצע המאה התשע-עשרה.²⁰ אמנם הגדתו של צורף מלמדת שהתעתיק המביע את ההגייה המחוככת ts אומץ על ידי בני בורדו והיה מהלך בכתביהם, אבל יעבור זמן עד אשר תשתנה ההגייה של העיצור מן s אל ts.

ב. השי"ן מתועתקת באותיות ch, המציינות בצרפתית את ההגייה של השי"ן כעיצור בתר-מכתשי (ʃ), למשל **קֶדֶש** – kadech, **שֶׁלֶחַן** – choulhan. ואולם מצינו גם את התעתיק ב־s, המשקף את הגיית השי"ן כסמ"ך: כנגד המילים "קדוש ליום טוב" מצאנו בטור שבצרפתית *kiddous²¹ des Fêtes* (ולא *kiddouch*).

ג. פרט מעניין ביותר נוגע לכינוי למצות השמורות. בספרדית היהודית שבסידור משמשות המילים **מצה/מצות**, למשל בהנחיות לסימן "יחץ" מצאנו: "טריש מצות" (=שלוש מצות); בהנחה שלפני הקטע "מצה זו שאנו אוכלין" מצאנו: "אי טמארה לה מצה" (=וייטול את המצה). אבל בצרפתית משמש לעתים התרגום *le pain azime* או *les gateaux azimes*, או המילה *matza* (למשל בתרגום ההנחיות לסימן "מגיד"), אך על פי רוב משמשת המילה *schimour²²* = שימור, היא המילה הידועה מהגדתו של מרדכי ונטורה.²³ נראה שבראשונה שימשה בדרום-מערב צרפת המילה **מצה/מצות**, אבל כבר במאה השמונה-עשרה מגיעה לשם גם המילה **שימור/שימורים** הידועה באיטלקית יהודית.²⁴ אפשר שהגדתו של מרדכי ונטורה עזרה למילה זו להשתרש.

ד. בברכת עירוב תבשילין מנוקדת העי"ן של המילה **עירוב** בצירי: **עִרוב**, אבל בתעתיק של המילה המופיע בטקסט בצרפתית מצאנו *Nghiroub²⁵* (Ngriroub) המכוונת לניקוד העי"ן בחיריק, **עִרוב**, בלא תשלום דגש לפני הרי"ש. למעשה, נפגשות כאן שתי מסורות שבאו מחוץ לבורדו: זו הבאה בטקסט בניקודו העברי עם זו הבאה מן ההגדה בתרגום צרפתי שעשה מרדכי ונטורה. ונמצאות שתי קריאות שונות של המילה דרות בכפיפה אחת (וועדיין איננו יודעים אם רק בקולמוסו של כותב ההגדה כך, או שמא גם בפיו).

המילים הארמיות

אין בניקוד המילים הארמיות שבהגדה דבר שאינו ידוע ממקור אחר. גם הפרטים המנוקדים כהלכה וגם המשובשים באו הנה מבחוץ, כגון שיבושי הניקוד הללו: וְחִשִּׁיב (במקום וְחִשִּׁיב), שְׂרָגָא (במקום שְׂרָגָא), אֲבִהְתָּנָא

(במקום אֶבְהֶתְנָא), דָּאָמַר (במקום דָּאָמַר), ועוד כהנה וכהנה. אבל יש גם כאן ניקודים נכונים ובעלי ערך כמו פְּרָשֶׁת, בפ"א שוואית ולא בפ"א קמוצה, ניקוד המשקף מסורת ספרדית ידועה.²⁶

פרסומה של הגדת בורדו ליצחק צורף מפגיש אותנו פעם נוספת עם אחת משתי הקהילות החשובות של צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת (בורדו ובאיון), ומטעים אותנו מטעמה של העברית שהייתה מהלכת בפייהם בהגדה של פסח כבחיבורים אחרים שנשרדו בידינו משם.

הערות

- * לבקשת המערכת מתפרסם כאן נוסחו המורחב של המאמר אשר ראה אור לראשונה בעיתון "הצופה", במדור "סופרים וספרים", גיליון ערב פסח תשנ"ט (31 במארס 1999), עמ' 1, 3.
1. גיראר נהון פרסם סקירה קצרה על ההגדה ב־*Revue des Études Juives*, כרך 157 (1988), עמ' 255.
2. ראה C. Touitou-Benitah, "La Première traduction française de la Haggada", M. Ballard, L. d'Hulst (éds.), *La Traduction en France à L'âge classique*, Lille 1996, pp. 221-239.
3. ברור הוא הדבר שהגדת בורדו דומה בנוסחאותיה ובלשוונה להגדת ונציה משנת שס"ט, אבל אין מדובר בהגדות זהות. ההבדלים ביניהן ניכרים גם בענייני נוסח וגם בפרטי לשון. די להביא כאן שתי דוגמות: (א) נוסח "כל חמירא" לליל י"ד בניסן בהגדת ונציה הוא: "כָּל חֲמִירָא דְאִיקָא בְּרִשׁוּתִי דְחֲמִיתִיה וְדָלָא חֲמִיתִיה לִיבְטֵל וְלִהְיוּ כְעֶפְרָא דְאַרְעָא", ובהגדת צורף: "כָּל חֲמִירָא דְאִיקָא בְּרִשׁוּתִי דָּלָא חֲזִיתִיה וְדָלָא בְעֶרְתִּיהָ לִהְיוּ בְטִיל וְחֲשִׁיב כְעֶפְרָא דְאַרְעָא". (ב) "שֶׁהֶקֶץ" חֲשִׁב אֶת הַקֶּץ (הגדת ונציה), "מְחֲשֵׁב אֶת הַקֶּץ" (הגדת בורדו); ויש עוד כהנה וכהנה.
4. נוסח זה מצוי גם במחזור בורדו, הלא הוא "סדר תפילות לשלושה רגלים כמנהג הקהילות הקדושות ספרדים... בורדיאוס על ידי הפועל יעקב צורף", שהועתק בחודש מרחשוון התק"ע (=סוף 1809), כעדות השער לסדר התפילות, המובא בדף ב ע"א. דרך אגב נציין שבהגדת ונציה לא הובא כלל נוסח עירוב תבשילין.
5. יושם נא לב להזכרת השבת ב"יעלה ויבוא" שבברכת המזון, שלא כמנהג הרגיל.
6. עיון ראשון בסידור זה נמצא במאמרי, "על סידורו של שלמה פרננדיש איש באיון ועל העברית המשתקפת בו", בתוך מ' שָׁשֶׁר (שרשבסקי) [עורך], ספר ישרון: במלאות שבעים וחמש שנה להסתדרות ישרון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 101-115.
7. כמנהג המשתקף במחזור רומא (וראה מ' ריז'יק, "מחזור בני רומא ומסורת הלשון העברית", ספר ישרון [הני"ל], עמ' 118 והערה 9).
8. הלא הוא סדר ברכות שהוציא בנימין שניאור גודיניץ בשביל קהילות הספרדים, באמסטרדם בשנת חת"ס (1688).
9. ראה ד' גולדשמידט, "מנהג בני רומא", בתוך ספרו: מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ס, עמ' 161.

10. הניקוד במ"ם קמוצה הוא כנראה גרירה אחרי הקמץ בפועל שבמקרא: "וַיִּמְרְרוּ" (שמות א, יד). נוכך, מְרָרוּ, הקריאה גם בפי אשכנזים רבים, וכן נקד בהרבה הגדות אשכנזיות. אף בפיט "מעוז צור" מורגל בפייהם "חיי מְרָרוּ בקושי", ונמצא ניקוד זה בסידורים אשכנזיים לא מעטים. – העורך.]
11. בכל המילים שנתפרטו בסעיף זה, זהה קריאת הגדת צורף לזו של הגדת ונציה, זולתי וַיִּמְרְרוּ שנוקדה בה הרי"ש בשווא ולא בחטף (לענייני הלשון בהגדה של פסח ראה נ' ברגרין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 73–76; ש' שרביט, לשוננו לעם מ–מא, קובץ לשנת הלשון [תש"ן], עמ' 31–34).
12. ראה מאמרי, "נוספות למרכיב העברי בלשונות הדיבור של יהודי דרום-מערב צרפת", פעמים 74 (תשנ"ח), עמ' 60–86. לענייננו ראה עמ' 63–64.
13. בהגדת ונציה: "בְּכָל מָקָל כָּלִי".
14. והזכירני העורך, ד"ר חיים א' כהן, שגם האשכנזים הוגים בשי"ן שוואית (švules). אף למדתי מפיו על המנהג שנופץ במזרח אירופה בכמה חצרות חסידים ובקרב שאר קהילות ויחידים ללמוד מסכת שְׁבוּעוֹת, שיש בה מ"ט דפים, במ"ט ימי ספירת העומר, דף ליום, כדי לסיימה לחג השבועות [וראה למשל ליקוטי מהרי"ח, בסדר מנהגי ימי העומר. על מנהג אחר, ללמוד בימים אלו מסכת סוטה, שאף בה מ"ט דפים, ראה י' מונדשיין, אוצר מנהגי חב"ד, ניסן–סיון, ירושלים תשנ"ו, עמ' רנו–רנז, ושם מקורות לשני המנהגים. – העורך]. ואף שאין למסכת שבועות כל עניין עם חג השבועות, הנה נתנו דורשי רשומות סימן לדבר, שמחג השבועות, זמן מתן תורתנו, אנו מושבעים ועומדים מהר סיני. ברור שהביסוס האיתן למנהג זה, עם החידוד הנלווה אליו, נעוץ גם בעובדה ששם החג ושם המסכת הגייתם אחת היא בפי האשכנזים: švules.
15. כנוון יְהֶגָה (ישעיהו לא, ד), תְּהֶגָה (תהלים לה, כח), וְהִמְהִיגִים (ישעיהו ח, יט) ודומיהם.
16. להגדת ונציה נוקד כניקוד המקרא: יְהֶגָה.
17. למשל בפיט "כי אשמרה שבת" הוא מנקד: אֶהְגָה (=אֶהְגָה) בְּתוֹרַת אֵל.
18. yéhégué (=יְהֶגָה) וכיו"ב, וראה מאמרי, "תהלים א–ד מתוך מחזור באיון ליום הכיפורים: הטקסטים ובירורים בלשון", בתוך: מחקרים בלשון העברית ובספרותה, דברי הכנס המדעי העברי האחד-עשר באירופה, אוניברסיטת הלסינקי (סיוון תשנ"ד – מאי 1994), ירושלים תשנ"ז, עמ' 35–43. לענייננו ראה עמ' 40, סעיף 4(ז).
19. לעניין זה ראה מאמרי "הגיית הצד"י במסורתם של יהודי דרום-מערב צרפת", בתוך: ש' שרביט (עורך), מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, רמת-גן תשנ"ט, במיוחד עמ' 177–178, סעיפים 7–8.
20. ראה שם, עמ' 175–177, סעיפים 5–6.
21. ראה למשל מאמרי, "על המרכיב העברי בלשונות הדיבור של צאצאי האנוסים בדרום-מערב צרפת", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 477.
22. בתעתיק המילה משמש הכתיב הגרמני sch להביע את השייך.
23. ראה המאמר המוזכר לעיל (בהערה 21), עמ' 459, הערה 7.
24. ראה מאמרי הנזכר לעיל (בהערה 12), עמ' 79, סעיף 76.

25. (א) הכתיב ב־Ngh מופיע פעמיים, וב־Ng – פעם אחת, וברור שנשכחה h אחרי ה־g בהיקרות זו; בלעדי אות זו הכתיב משובש, שכן g לפני i מתממשת בצרפתית ž, ועיצור זה אינו ממין העניין כאן. (ב) צירוף האותיות Ngh (Ng) מביע הגייה אנפית של העיין (ראה מאמרי, "מחזור קהילת באיון (בדרום מערב צרפת) בתעתיק לכתוב הצרפתי", מסורות ט-יא נספר היובל לגדעון גולדנברג), ירושלים תשנ"ז, עמ' 17-18, סעיפים 22-23).
26. ראה מאמרי הנזכר לעיל (בהערה 21), עמ' 473-475, סעיפים 29-33; וראה ספרי, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 156, 313, 361.

